

ФИЛОЛОГИЯ ИЛИМДЕРИ
ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ
PHILOLOGICAL SCIENCES

Искендерова Ш.А.

АКЫЛМАН КОШОЙДУН ЧЕЧЕНДИК ӨНӨРДӨГҮ ОРДУ

Искендерова Ш.А.

МЕСТО МЫСЛИТЕЛЯ КОШОЯ В ОРАТОРСКОМ ИСККУСТВЕ

Sh.A. Iskenderova

PLACE OF THE THINKER KOSHOUY IN ORATORICAL ART

УДК: 398.9; 80:808.5

Кыргыз чечендер чыгармачылыгы тууралуу сөз болгондо тээ түбү Манас жашаган доорго такалып, ал заманда жашаган чечендер катары эпосто акылман Кошой болгондугу тууралуу айтылып жүрөт. Кошой - байыркы элдик чечендердин мыкты үлгүсү. Анда көрөгөчтүк менен баатырдык, улуулук менен кайраттуулук ширелишип, бүтүндөй кыргыз журтун тунук акылы жана бал тили менен жөнгө салып, Манастын улуу кеңешчиси болгон. Ал кызыл тилдүү акылман гана эмес, Манастай эл башына акыл айтып, кара күчтү көрөгөчтүк, тунук акыл менен калчап турган сынчы. Макалада байыркы эпостогу акылман Кошойдун чечендик өзгөчөлүктөрү, алардын кыргыз чечендер чыгармачылыгынын түптөлүшүндөгү ээлеген орду тууралуу сөз болду.

Негизги сөздөр: чечендик өнөр, сөз, чыгармачылык, эпос, форма, элчилик кызмат, жоокердик заман, чыгармачыл топ.

Творчество кыргызских ораторов исходит к временам Манаса и его современникам к которым относится и мыслитель Кошой. Кошой один из лучших ораторов своего времени. В нем сочеталось дальновидность и храбрость, величие и сила, своим ясным умом и карсноречием управлял всем кыргызским народом, при этом являлся великим советником Манаса. Он отличался не только красноречием, ясностью ума и дальновидностью, но и критикой. Мог давать советы и поучать вождей уровня Манаса. В статье рассматриваются особенности ораторства мыслителя Кошойа. Роль и место мыслителя Кошойа среди основоположников ораторского искусства кыргызского народа.

Ключевые слова: ораторское искусство, слово, творчество, эпос, форма, посольская служба, рыцарская время, творческая группа.

The creativity of Kyrgyz speakers proceeds to the times of Manas and his contemporaries, including the thinker Koshoy. Koshoy is one of the best speakers of his time. It combined foresight and courage, greatness and strength, with its clear mind and eloquence ruled the entire Kyrgyz people, at the same time was a great advisor to Manas. He was distinguished not only by eloquence, clarity of mind and foresight, but also by criticism. He could give advices and teach leaders of the level of Manas. The article deals with the features of oratory of the thinker Koshey. The role and place of the thinker Koshey among the founders of the oratorical art of the Kyrgyz people.

Key words: oratory, creativity, word,creativity, epic, form, embassy service, knightly time, creative group.

Кыргыз чечендер чыгармачылыгы тууралуу сөз болгондо тээ түбү Манас жашаган доорго такалып, ал заманда жашаган чечендердин бири катары эпосто акылман Кошой болгондугу тууралуу айтылып жүрөт. Кошой – байыркы элдик чечендердин мыкты үлгүсү. Анда көрөгөчтүк менен баатырдык, улуулук менен кайраттуулук ширелишип, өзүнүн журтун тунук акылы жана бал тили менен жөнгө салып турган, Манастын улуу кеңешчиси болгон. Ал кызыл тилдүү акылман гана эмес, Манастай эл башына акыл айтып анын кеңешчиси болуп, кара күчтү көрөгөчтүк, тунук акыл менен калчап турган сынчы да болгон.

Кыргыз элинде чечендик – жөн гана кооз сүйлөө, сөзгө жыгуу же сөз таймашы гана эмес. Кыргызда чечендик-акылмандык, көрөгөчтүк, даанышмандык төп келишкен нускалуу адамзаттагы эң мыкты өнөр. Мындай адамдар эл арасында сейрек кездешип, алар уруу арасындагы ички мамлелерден баштап, эл аралык мамилелерге чейин чечүүдө салмактуу роль ойношкон. Чечендер акылга бай, сөзү шыдыр, дандуу, оюу так, жеткиликтүү. Ошондой асыл сапаттардын баары Кошой балбанда бар. Ал – эпосто балбан, каршы алганын калтырбаган кабыландай күчү бар баатыр катарында сүрөттөлүп, жана ошол эле учурда боло турган окуяны көрө билген касиетке ээ, алыска сереп салган серепчи, тилинде ширин сөзү бар сөзмөрлүгү менен эл башкарган чечен катары баяндалат.

“Кошой Манаска чейин эле ата журтту баскынчы душмандан бошотууга өз алдынча кыйла ийгиликтүү аракет кылган баатыр. Кошой “калк атасы”, “эл атасы”, “элдин уюткусу”, “олуя”, “даанышман”, “акылман”, “журт атасы” деген эпитеттер менен сыпатталат. Кыргыз журтчулугунун ичиндеги эң улуусу, ары акылман, калыс, алп турпатына төп келген кайрат-күчү мол адам. Кошойду Манас баштаган бардык кыргыз баатырлары кадырлап, зор урмат менен “Абам Кошой карыя” деп кайрылышат. Эл ичинде зор кадыр-

баркка ээ болгон Кошой бардык кыргыз уруулары баш кошкон жыйындарды башкарат (мисалы, Көкөтөйдүн ашын башкаруу ага ыйгарылат), орчундуу маселени чечүүдө эл ага кайрылат, анын кеңешин угуп, жардамын алышат” [1, 387-б.].

Эпосто "Абаң Кошой баатырдын, Чечендиги дагы бар" - деп айтылат. Кыргызда макал-лакап менен нускалуу сүйлөө, куюлуштуруп мазмундуу айта билүү – сүйлөө маданиятынын жогорку чеги катары эсептелген. Сүйлөй билүү акылмандыкты, даанышмандыкты далилдеп, ал аркылуу эл арасында авторитетке, сый-урматка жетишкен. Чечендик жогору бааланып, чечендер жөн эле адамдардан эмес, алдын ала көрө билген – көрөгөч, ар кандай маселелерди чече билген – элчи жана таалим-тарбия берген- ойчулдардан болушкан. Ошондой чечендиктин асыл сапаттарынын баары ыйгарылып, ал Олуя Кошой аталат. Кошой тууралуу эпосто Акбалтанын “Абам **Кошой карыям**, айла тапкыч олуям, өйдө турсам өбөгүм, ылдый турсам жөлөгүм, астыга салсам ак жолум, аркамда жүрсө сан колум – деп айтканы бар. Кошой – Ала-Тоонун алкагында гана эмес, жалпы Түркстандын масштабында ойлонгон, түрк элдеринин тагдыры, алардын жалпы кызыкчылыктарынын стратегиясы жөнүндө акыл тегеретип турган патриот дагы, ойчул саясатчы дагы [2, 389-б.]. Манас Ат-Башыга Кошойду издеп келип жолукканда, ал сүйүнгөндөн көзүнө жаш алып, жаш баатырга чачылган элди, жайылган мүлктү чогултчу сенсиң деп акыл-насаат айтат. Ал ар тарапка тараган элдин башында тура турган Манас экендигин көрөт, элди чогултууну Манаска даярдап, акыл-насаат айтып, женишке жетүүнүн жол-жобосун айтып, кыргыздын келечегинде Манастын ролун көрүп турат. Анын Манаска айткан сөзүндө зор маани жатып, анда “жаш баатырга женишке жетүүнүн жолдору, тактикасы, так эсепке, олуттуу омокко таянган акылгөйлүк насыятталып отураг” [3, 92-б.]. Кошойдогу мыкты сапаттардын бири – кара күчтү акыл менен калчай билет. Ошондуктан аскер кызматкерлери сыяктуу согуштук план түзүп, ойлогон оюн ортого жайып, Манас баатырды эртеңки эрдиктерге шыктандырып, элди чогултуудагы кеңешти Манаска сунуш кылып, боло турган окуяга көзү жетип турат.

Анын балбандыгы белгилүү “Көкөтөйдүн ашындагы” Жолой балбан менен болгон күрөшү аркылуу белгилүү. Өз кезегинде эпостогу “Көкөтөйдүн ашы” окуясы – кандуу уруштар, жортуулдар өкүм сүрүп турган жоокердик заманда Каркыра жайлоосуна түрдүү улуттун өкүлдөрүнөн турган түмөн элди чогултуп, элдер ортосундагы карым-катышты чыңдап, достук мамилеге өтүүнүн, ынтымакка чакыруунун эбегейсиз чоң үлгүсү болгон эле. Кошой менен Жолойдун күрөшү эпосто ушунчалык элестүү сүрөттөлүп, манасчылардын талантына жараша улам жаны бийиктик менен айтылып жүрүп отурган. Балбандардын күрөшү сөз таймашы менен башталат. Ушул жерден атайын

токтолуп айта кете турган нерсе балбандардын сөз таймашы алардын боло турган күрөшүнүн ары кызыктуулугунан, ары эки жоолашып келген элдин дөөлөрүнүн күрөшүнүн саясий маанисинен кабар берип турат. Күчкө толуп турган Жолой балбан сексенди таяган Кошойду теңсинбей өзү тийишип, тескерисинче аны чыйралтып жаткандай сезилет:

Кара сакал агында
Каруундун кеткен чагында
Казаан жакын табында,
Буурул сакал агында
Муунуң кеткен чагында
Өлүм жакын табында
Ажалыңдын жеткени,
Абийириндин кеткени
Кетпегенде неткени,
Жашыңдан киши чыга албай
Жашыраактан ыйгарбай
Карыганда түшүп балбанга,
Карап көрсөм өзүнө
Каргыш тийип калган да. - дейт.

Жолойдун заардуу, тикенектүү сөзүнө кара жини кашайып, опол-тоодой болгон Кошой баатыр:

Катылам деп Кошойго
Кан жүткүргөн жериң бар.
Бөрү жолдуу Кошойду
Бөлөк болду дейсиңби?
Ар бир жерде алышып,
Аркы-терки салышып
Алып жүргөн мен элем

Наадан Жолой сен элең - деп ачуусу келип алдыга чыкканда анын кара дөөдөй күчү али каруусунда экендиги сезилип, карап турган эл жамырап мына эми кызык башталды, эми эмне болот деп кыргыздар кудайлап күтүп калышат. Сөздүн күчү алардын таймашынын ошол аштын эң негизги окуясы экендигин айгинелейт. Таймаш алдындагы Кошойдун сөзү “карган чалды эки бүктөп жок кылып, кыргыздан өч алам” деген Жолойду эскерттип, алдыдагы кармаш катуу боло тургандыгынан кабар берет. Кошой Жолой менен күрөшкө чыкканга чейин эле кадыр-барктуу, элдин сыйлап, сыйынган башчысы болгондугуна карабастан анын Жолой балбан менен күрөшүндөгү кыргыздарга намыс алып бериши анын кадыр-баркын дагы көтөрүп, алп Кошойдун аты даңазаланат. Мына ушундан тартып Кошойдун ар бир сөзү – нуска, ар бир сөзү кыргыз үчүн жазылбаган закон, ал касиеттүү даанышман.

Кошой – мыкты сынчы, ал бир көргөндө эле сыдыргыга салгандай, адамдын ар бир тамырынан тагдырын, мүчөсүнөн өмүр жолун көрө алган касиетке ээ. “Көкөтөйдүн ашында” Каныкейдин узчулугуна ыраазы болуп, хандын теңин көрөйүн дейт. Ошондо Каныкейди сындаганы:

Ай Каныкей, байкушум,
Телегейиң тең экен,
Он эки мүчө кең экен.

Кайраты кыйын, заары күч,
 Шерди туучу неме экен.
 Найзакерден көйкашка,
 Эрди туучу неме экен.
 Сөөмөйү алтын уз экен,
 Ургаачыда болбойт ко,
 Өзү олуят киши экен.
 Касиеттүү кабыланга
 Кадыр түндүн өзү экен.
 Билими мыкты тууш экен,
 Чаткаягы кууш экен.
 Которуп айтса кеби бар.
 Туубас болчу жери бар,
 Мандай сөөгү кайкы экен,
 Баатырдын көзү өткөн соң
 Күн көрөрү тайкы экен.
 Кежиге чачы жүн экен,
 Баатырдын көзү өткөндө,
 Кейишке тууган күң экен.
 Мандай чачы чеп экен,
 Жыргалынан жыласы

Бейбактыгы көп экен. - деп Каныкейдин турган – турпатынан баштап, б.а. ушул күндөн баштап, эртең, бүрсүгүнкүсүнө чейин көрүп коет. Ал Каныкейдин “алтын сөөмөй уздугу” менен катар азапка жаралганын, жакшылыгы аз, азабы көп жашоосун көз алдынан өткөрөт. Мындай сын мен чеченмин дегендин барынын эле колунан келе бербейт.

Бул кан Кошойдун акылмандыгы менен катар, адамдын ички дүйнөсү менен эртеңки келечегин көрө билген көрөгөчтүгүн, сынчылыгын далилдеп турат. Каныкей да кан Кошойдун ар бир сөзүн тунук акылы менен кабыл алып, ошондуктан оор тагдырын айтып жаткан абасына жүгүнүп, ыйлап туруп батасын сурайт. Кошой: “Тилекти берсе бир алла, туулса мындан бир бала, аты болсун Семетей” деп батасын берет. Касиеттүү акылмандын берген батасы келип, Каныкей уулду болуп, аты Семетей аталат.

Кошой өз тагдырынан да, элдин тагдырын алдыга коюп, жанын курман саюуга даяр патриот. Хан катары элдин жашоосу үчүн өзүнүн жоопкерчилигин сезип, элдин эркиндигин мойнундагы милдети катары эсептейт. Ошондуктан эч күнөөсүз Бээжинде ордо жаткан кыргыз баатырлары Жарнамас менен Билериктин тагдырын ойлоп, күйүп, эл алдында ант берет.

Жетимиш эшик Бээжинге
 Жети айлана барбасам,
 Жер түгүндөй кытайдан
 Жети жылы урушуп,
 Камоодогу балдарды
 Ажыратып албасам.
 Кошой болбой өлөйүн,
 Кор болуп тирүү жүргөнчө,
 Туулбай туна чөгөйүн!

Кандай катуу айтылган сөздөр! Манастын да кыргыз элин сактоо үчүн берген анты бар. Эки ант үндөшүп тургандыгына карабастан, жаш күчкө толуп турган Манас менен, токсонго кадам койгон карыя Кошойдун күчү да, мүмкүнчүлүгү да бирдей эмес эле. Кан Кошой туткундагы баатырларды куткаруу канчалык кыйын экендигин, колунан келбей калаарлыгын да билет, бирок күнөөсүз эрлерди куткарууну өзүнүн мойнуна алат. Айткан сөздү аткаруу, анттан улук эч нерсе жок экендигин мыкты түшүнүп, аны аткаруу үчүн алын башын сайууга даярдыгы көрүнөт. “Манас заманында, жоокердик, рыцардык ар намыстын арааны жүрүп турган доордо айтылган убада сөзгө, антка, шертке биринчи маани берилген. Элдик этика сөзү өлгөн кишини өзү өлдү катары эсептеген – “Эр жигиттин убададан тайганы – өлгөнү” [4, 33-б.] деп билинген учурда, бул анын дагы бир жолу эл үчүн жаралган касиеттүү кан Кошой экендигин айгинелеп турат.

Чечендердин сыпатталышын адабиятчы Макелек Өмүрбай да [5, 174-б.] атайын бөлүп көрсөтүп, Акбалта, Кошой, Бакай, Ажыбай жана Саламат чечен, Мөтө чечен (Толтойдун чечендери) болуп көптөгөн чечендер, “кара жаактуулар” чоң жомоктун окуяларынын белдүү кейипкерлери болуп катышат - деп, Кошойдун образына токтолуп өтөт.

Демек, акылман Кошой калың элди башкарууда эл менен хандын ортосундагы бекем көпүрө болуп, жалпак, жанылбас тил менен акыл айтып гана тим болбостон, ачуу сынды да айтып, Манаска багыт да берип турган. Манас ханмын деп, өз билгенин кылган эмес, ар бир салмактуу иште акылмандарын, иш билги чечендерин чакырып, акыл калчап ортого салган. Бул биринчиден чечендерге болгон ишеним, алардын мыкты акылына таазим, экинчиден көпчүлүктүн акылы менен болуп, алардын оюн сыйлоо, эсептешүү. Ошондуктан эпосто эл ичинен чыккан элчилер менен чечендердин орду толгус кызматы баяндалып, алардын төрт тарбы төп келген кызыл тилдүү акылман Кошой байыркы чечендердин мыкты үлгүсү катары белгилүү болгон.

Адабияттар:

1. “Манас” энциклопедиясы. 1 том. - Б., 1995. - 440-б.
2. Байгазиев С. Улуу “Манас” эпопеясы-дүйнөлүк маданияттын өчпөс жылдызы. - Б., 2016, 464-б.
3. Байгазиев С. “Манас” эпосу: КОШОЙ баатыр-даанышмандыктын, улутмандыктын жана мекенчилдиктин өлбөс-өчпөс өрнөгү. - Б., 2016. - 150-б
4. Байгазиев С. Манас менен Каныкей-мекенчилдиктин идеалы жана рухий сулуулуктун улуу өрнөгү. - Б.: 2015. - 128-б.
5. Макелек Өмүрбай уулу. “Манастын” акылы. - Б., 2016. -616-б.

Рецензент: к.филол.н., доцент Токушова Т.С.